МИКРОИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА ПОВСЕДНЕВНОСТИ

УДК 908

ТӘТЕШ ЯГЫ ТАТАРЛАРЫНДА МИГРАЦИОН КҮРЕНЕШЛӘР: ЮНӘЛЕШЛӘРЕ, СӘБӘПЛӘРЕ ҺӘМ НӘТИЖӘЛӘРЕ (XVI ГАСЫРНЫҢ ИКЕНЧЕ ЯРТЫСЫ – XX ГАСЫР БАШЫ)

Э.К. Салахова

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең

Ш. Мәрҗани исемдәге Тарих институты

Казан, Россия Федерациясе

ilsalah@mail.ru

Тәкъдим ителгән хезмәттә Тәтеш төбәге халкының миграцион халәтен һәм процессларын карау, шулай ук күчү урыны буларак теге яки бу урынны сайлау, күчүгә этәргән сәбәпләрне ачыклау бурычлары куелды. Төбәк тарихын бу ракурста өйрәнү беренче тапкыр башкарыла. Безнең фикеребезчә, төбәк тарихын өйрәнүдә мондый алым актуаль, чөнки татар жәмгыятендә нәсел тамырлары, бәйләнешләр һәрвакыт көчле булган, бер нәсел кешеләре төрле төбәктә яшәсәләр дә, бер-берсе белән элементдә торганнар, бу, үз чиратында, миграцион юнәлешне сайлауга да тәэсир иткән.

Безнең тикшеренү нәтижәсендә Тәтеш халкында тарихның төрле этапларында булган берничә миграция юнәлеше ачыкланды. Болгар дәүләте тузганнан соң, алга таба Казан ханлыгы жимерелгәч, аерым нәсел, авыл кешеләренең хәзерге Татарстан Республикасы Спас районы якларына күчеп китүе күзәтелә. Мондый күчеш аңлашыла да, чөнки халык хәтерә буенча бу күчеш үз жирлегендә, үз дәүләте кысаларында барган итеп кабул ителә. Билгеле булганча, Идел буе Болгар дәүләтененң жирләре Идел елгасының сул ягына да, уң ягына да жәелгән була. Шулай ук Тәтеш ягыннан чыккан кешеләр тарафыннан хәзерге Спас, Әлмәт районнары ягындагы кайбер авылларның нигезләнүен дә күрсәтергә кирәк. Миграция өчен, сәяси халәт кебек үк, икътисадый шартлар да сәбәп була ала. Сөрү жире азлыгы халыкны жир күбрәк булган Уфа губернасы Минзәлә өязенә китәргә этәрә. Тау ягы халкының көньяктагы Әстерхан шәһәре белән бәйләнеше, бу жирлекнең сату-алу өчен географик яктан уңайлы урнашуы, шулай ук биредәге табигать шартлары күп кенә кешеләрне Идел буендагы ачлык елларында ачыктан коткарып кала. Урта Иделдән күчүчеләр арасында күпчелекне Тау ягы кешеләре тәшкил иткән.

Төрле төбәктә яшәүче татарларның тарихи бәйләнешен, күчеш күренешләрен, юнәлешләрен ачыклау жирле тарихны, авыллар тарихын өйрәнүгә яңа материал бирә.

Ачкыч сүзләр: Тәтеш, миграция, Болгар дәүләте, Әстерхан төбәге, татар халкы, ачлык

Сылтама ясау өчен: Сәлахова Э.К. Тәтеш ягы татарларында миграцион күренешләр: юнәлешләр, сәбәпләр һәм нәтижеләр (XVI гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы) // Историческая этнология. 2021. Т. 6, № 2. Б. 290–301. <https://doi.org/10.22378/he.2021-6-2.290-301>

Тарихта халыкларның күчеше, яшәү өчен бер урыннан икенче урынга китүләр һәрвакыт булып торган. Әмма миграция беркайчан да теләсә ничек бармаган. Һәр күчешнең үз сәбәпләре, максатлары һәм тарихи жирлегә булган. Миграция юнәлешен билгеләүгә дә сәяси, икътисадый һәм тарихи факторлар тәэсир иткән. Тәтеш төбәгендә яшәүче татарлар да, халык дәүләтчелеген югалткач, китү өчен татарлар яшәгән башка төбәкләрне сайлаганнар. Бу төбәк тарихындагы әлеге проблеманы караганда зур миграцион күренешләр турында сүз алып бара алмыйбыз, ә бары тик мәгълүм сәбәпләр арасында аерым кешеләрнең яисә кешеләр төркемнен күчеше турында сүз бара. Бу як кешеләрен тарихи бәйләнешләре башка төбәк татарлары белән дә тыгыз, күчеп килгән Тәтеш ягы татарлары башка төбәкләрдә авыллар да нигезләгәннәр. Авыл тарихларын барлаганда бу процессларның тарихта мөһим бер урын алып торуын өйрәнү кирәк.

Идел буенда оешкан Болгар дәүләте тарих сәхифәләрендә мөһим бер дәүләт буларак билгеле. Дәүләтнең зур территориясә әлегә кадәр ачыкланып бетмәгән, соңгы тарихи эзләнүләр нәтижәсендә дәүләт биләмәсә әлегә кадәр билгеле булганнан күпкә зуррак булуына дәлилләр өстәлде. Болгар дәүләтенә хәзерге вакытта тарихи истәлекләр жир итеп каралган ягы бары Иделнең сул ягы, әмма аның Иделнең уң ягында да биләмәләре зур була һәм бу ягы дәүләтнең икътисадый яктан мөһим төбәге булган. Хәзерге Кама Тамагы, Тәтеш ягы жирләре элекке Болгар дәүләтен тарихи истәлекләрен саклай. Бу шул якта табылган археологик, нумизматик материаллар белән раслана. Иделнең ике ягында урнашкан бердәм дәүләт халкы бер-берсә белән аралашып яшәгән. Тарихчы Г. Әхмәров Тәтеш ягының Шонгаты авылы халкы Болгар шәһәре белән кыз алышкан, кыз бирешкән, дип яза. Ул фактларны шул заманда яшәгән кешеләрнең хәтер сөйләмнәренә таянып әйтә. Димәк, Шонгатының башкала Болгар шәһәре белән зурлыгы, мөһимлеге ягыннан бер дәрәжәдә булуына да ишарә. Моннан кала, элекке Шонгаты шәһәрлегә булган урыннарда яшәгән жирле халык Шонгатыдан Болгарга бара торган юлның кайдан узуын XX йөз башында да әле хәтерләгәннәр. Дәүләт халкының бер-берсә белән аралашу даирәсә, хәтта ки никахлашу даирәсә шул дәүләт кысаларында бара. Болгар шәһәре туздырылганнан соң дәүләтнең Иделдәге икенче як өлеше –

Тәтеш ягы, беркүпмедер тынычрак як булуы белән дәүләт халкының бер күпмәсендер үзенә сыендыра.

1552 елда Казан ханлыгы яуланып алынып, дәүләт буларак мөстәкыйльлеген югалткач, көчләп чуқындыру һәм руслаштыру сәясәте башлана. Иманни югалту куркынычы килеп тугач, халык үз-үзен саклап калу, иманын югалмас өчен ата-бабалары яшәгән жирлектән күчеп тә китәргә мәжбүр була. Күчешнең сәбәпләре алга таба бу гына булмыйча, моңа башкалары да өстәлә. Шулардан, Тәтеш ягы татарлары мәгариф-агарту миссиясе белән дә башка төбәкләргә барып чыгып, авыллар нигезлиләр, шулай ук жир азлыгы да күченеп китәргә сәбәп була. Вақытлы эшкә китеп, аннан башка төбәкләрдә яшәп калып, якташларын да үз яннарына алып торап пунктлары булдырулары да күзәтелә.

Бу очракта күчеш дигәндә зур группа халыкның күчеп китүен, зур миграция процессын түгел, ә аерым кешеләр, аерым нәселләрнең күчүен күз алдына китерергә кирәк. Аралар ерак булса да, Тәтеш төбәге нәселләренең Самара губернасы Бөгелмә өязе, Уфа губернасы Уфа, Минзәлә өязләрендәге кайбер авыллар тарихы белән бәйлеләгә күренә. Шундыйлардан, Тәтеш ягының атаклы бер нәселе Алиш бәк варисларының нәсел дәвамчыларын күп жирләрдә очратырга мөмкин. Ш. Мәржани Алиш бәк нәселе борынгы Болгар шәһәре жирлегә – Мең өйле Шонгаты жиреннән күчеп килеп, Иске Әлмәт авылына нигез сала, дип яза. Марсель Әхмәтжанов Иске Әлмәт жирлегенә Алиш бәкнең кече улы Әлмөхәммәд (Әлмәт) 1650 елдан соң килеп төпләнгән булса кирәк, дип фаразлый. Бу хәзерге Татарстан республикасы Нурлат районына кергән Иске Әлмәт авылы турында сүз бара, әмма энциклопедик сүзлектә Иске Әлмәтнең нигезләнү вақыты итеп бары тик 1730 еллар гына күрсәтелә (Населенные пункты 1997: 218). Мондый төр сүзлекләрдә авылларның нигезләнү вақыты итеп бары тик аларның исемнәренең беренче тапкыр рәсми документларда теркәлү вақыты алына, чынлыкта исә нигезләнү чоры, әлбәттә, иртәрәк була. Шуңа да халыкның үзә тарафыннан тудырылган чыганакаларына нигезләнү бу очракта төгәлрәк датаны бирә алуын танырга тиешбез.

Алиш бәк нәселенең Гобәйдулла бине Жәгъфәр 1822 елга кадәр Иске Әлмәттә имамлык итә (Мәржани 1989: 293–294), аның вафатыннан соң Гобәйдулла хәзрәтнең уллары, аның нәсел дәвамчылары Әлмәтнең рухи тормышында, халкының аң-белем үсешендә зур роль уйнаган шәхесләр.

Әлбәттә, таза тормышлы морза гаиләсе бирегә үз биләмәләрен арттыру максаты белән килә. Әлмөхәммәд 1670 елларда инде Әлмәт төбәгенен хәлле, маллы морзасы була. Тәтеш ягында исә Алиш бәкнең Чирмешән елгасы буйларында Багдан исемле улы һәм аның уллары утарлар тотканнар. Ә Апас төбәгенен бөтен көньяк авылларында Алиш бәкнең улы Багдан нәселе таралган.

Шушы ук нәсел хәзерге Спас районына карый торган авыллар тарихы белән дә бәйле. Югарыда әйтелгән Гобәйдулла хәзрәтнең нәсел дәвамчысы Нигъмәтулла улы Нурулла Иске Әлмәттән Спас өязенең Көек авылына килеп гомер итә. Ул Алишбәк нәселенең сигезенче буыны булса, шушы нәселдән чыккан балалар язучысы Габделбарый углы Абдулла Алиш (1908–1944) бу нәселнең унынчы буыны (Ахметзянов 2010: 11–14). Сүз уңаеннан Алиш бәк нәселенең бер тармагы күренекле публицист, журналист, артист Камил Мотыйги, артистка Галия Кайбицкая (хәзерге Татарстанның Кайбыч районы), тарихчы Сәлам Алишевны (Чистай районы) биргәнлеген дә әйтү кирәк.

Әлбәттә, иң якын бәйләнеш Болгар дәүләтенең икенче як ярындагы жир белән, шунда яшәүче халыклар белән була. Шуңа мисал итеп хәзерге Иске Баллы Күл авылын китерү мөмкин. Заманында үзенң фәнни экспедициясе вакытында археограф Сәед Вахиди Иске Баллы Күл авылының борынгы Болгар шәһәре урынындагы авыл икәннән картлар сөйләвеннән язып алган. Авыл кешеләренең хәтерә буенча, Казан ханлыгы җимерелеп, авыр чорлар башлангач, шушы авылга Тәтеш өязенең Күккүз авылыннан берничә нәсел күчеп утыра. Халык хәтерә буенча Бәйкә баба, Боерган баба һәм тагын бер нәсел – барысы өч нәсел күчеп килгән (Рухи мирас 2017: 62). Алга таба Болгар чорыннан ук килгән Баллы Күллеләр белән Күккүз нәселләре бербөтен булып яшәп китәләр. Бирегә күчкәннән халык үзе түбәндәгечә аңлаткан: “Чукуынмаган мөселманнарны авыллардан сөрәп, икенче жирләргә жаратканнар. Шулай итеп, бик күп мөселман авыллары әрәм булып беткәннәр. Менә монда авыр заманнар, безнең әби-бабайлар өчен дә караңгы вә кайгы чоры булып, озак еллар шулай дәвам иткәннәр. Менә шундый дингә кыстау чакларында безнең бабайлар Тәтеш өязеннән күчеп килеп, ыспас өязенең кап-кара куе урман белән чорналган бер почмагына, шәһәре Болгар заманасыннан бирле дине исламны тотып килә торган бер авылга, әлегә Баллы Күл авылына килеп утырганнар” (Рухи мирас 2017: 60). Археограф Сәед Вахиди фәнни экспедициясендә бу авыл кешеләренең тышкы кыяфәтләренә игътибар итеп: “Баллы Күлдә минем белән мосахабәдә булган бабалар, гомумән ул авылда мин күргән кешеләр, ире һәм хатыны озын буйлы, мәһабәт кыяфәтле, үткен кара күзле, төреклек канын, төреклекнең җисмани җәһәттән булган бик күп хосусиятләрен саклап килгән кешеләр иде. Әгәр боларга яхшы мәктәп тәрбиясе бирелгән булса, боларның эчендән уйламаган эшлекле адәмнәр чыккан булыр иде дигән фикер килде”, – дип язган (Рухи мирас 2017: 62). Тәтеш нәселләре килгәнче үк бу Баллы Күл халкы куркусыз, баш бирмәс халык булып, халык хәтеренә үзләре шәригать кануннары белән хөкем итеп яши торган буларак кереп калган.

Баллы Күл авылы тарихы борынгы Болгар чорыннан ук килә, эмма аның нигезләнү датасы итеп тә белешмәлектә бары тик XVII йөзнең икен-

че яртысы күрсәтелә. Иске Баллы Күл кешеләре һәм Тәтеш төбәге татарлары белән кушылган нәселләр нигезләгән, аннан аерылып чыккан Яңа Баллы Күл тарихы белешмәлекләрдә XVIII гасырдан башлана дип күрсәтелә (Населенные пункты 1997: 45–46).

Тәтеш кешеләренең Спас ягына күчеп утыруларының башка сәбәпләре дә булган. Тарихы борынгы Болгар чорыннан ук килгән Ташбилге авылында да Тәтеш өязеннән чыккан нәсел яшәгән. Авылда аларны Ишем жәвере (нәселе) дип йөрткәннәр. Ташбилге халкы үзенң шәжәрәсен Болгардан килгән Мөслим бабага нисбәт иткән, ә Ишемнекеләрне килгән халык буларак бик яратып бетермәгәннәр. Алар монда сөргенгә жиберелгән кешеләр булса кирәк. Сәед Вахиди авыл кешеләре сүзләреннән “авылдагы жыртлач, усал куштаннар энә шул Ишем жәверләреннән чыгып килгән, югыйсә Ташбилгенең үз халкы юаш, мәрхәмәтле, кешегә ярдәмче халыклар”, дип язган (Рухи мирас 2017: 45–47). Бәлки килүчеләр гамәлләре белән авыл кешеләреннән аерылып та торганнардыр, ә бәлки килгән кешеләрне сак кабул итү, кайбер очракта өнәп бетермәү аркасында гына туган фикер булуы да ихтимал.

Энциклопедик белешмәлектә нигезләнү вакыты итеп XVII–XVIII йөзләр күрсәтелгән Спас районына керә торган Иске Рәжәп, Чәчәкле авылларының тарихының башы Тау ягындагы Бигеш дигән кеше белән бәйле. Тау ягы мирзасы Бигеш XVII йөздә рус хөкүмәтендә яллы хезмәттә була, билгеле булганча, яллы хезмәт мирзалары хезмәт итү өчен башка төбәкләргә дә күчәргәннәр, Бигеш исә Кама арьягы зонасына күчәргә. Спас төбәгендәге Рәжәп авыллары Бигеш нәселеннән булган Рәжәп баба тарафыннан нигезләнә. Рәжәп баба үзе Тәтеш янындагы Олы Тархан кешесе. Аның нәсел шәжәрәсе Ризаэддин Фәхреддиневнең “Шәжәрәләр мәжмугасы”нда сакланган (Өхмәтжанов 1995: 121). Бу нәсел Болгар шәһәрлегә жирләреннән алып хәзерге Әлмәт шәһәренә кадәр булган жирләрдә яшәп калганнар. Бу зур нәселнең тарихы шушы жирлектә давам итә.

Казан яуланып алынганнан соң XVI йөзнен икенче яртысыннан башлап, бигрәк тә XVII–XVIII йөзләрдәге чукундырудан качып, шулай ук жир азлыгынан арып татарларның тынычрак, жир дә мулрак булган жирләргә күчеп китүе арта. Уфа губернасына караган Минзәлә, Самара губернасының Бөгелмә өязләренә караган жирләргә, бу жирләр белән чиктәш булган хәзерге Башкортостан жирләренә татарлар килеп урнаша башлый. Алар, нигездә, бу жирләргә Казанга якын булган регионнардан күчкәннәр. Китүчеләр арасында татарлар гына түгел, ә башка халыклар: марилар, чуашлар, удмуртлар да була. Килеп жир алган, шунда яшәп калган күчеп килүчеләр “типтәр”, “яңа башкорт”, “башкорт” дигән сословия тәшкил итәләр.

Башкортостан жирлегендә типтәрләр тарафыннан нигезләнгән авылларның исемнәре бу төбәккә халыкның кайдан күчеп килүе хақында

фикерләргә мөмкинлек бирә. Тарихчы Г. Әхмәров тә типтәрләр турында “Тептяри и их происхождение” дигән хезмәтендә охшашлык булган 28 авыл исемен атый (Гайнетдин Әхмәров 2000: 301–320). Шулар арасында Тәтеш өязендә дә очрый торган Апас, Бәйрәш, Балтач, Бик, Дәүеш, Ишеево, Ишем, Ишле, Карабай, Курмыш, Келәнче, Кләш, Тинкәш, Турай, Чаллы исемнәре Минзәлә, Бәләбәй, Бирск, Уфа, Стәрлетамак өязләрендә дә бар. Галим фикере буенча, бу авылларның тарихында, аларның нигезләнүендә шул исәптән Тәтеш ягы халкының да роле булган. Борынгы шәжәрәләр дә, халык хатирәләре дә бу бәйләнешне раслыйлар. Мондый күчеш XX йөз башында да дәвам иткән, мисал өчен Тәтеш өязенә кәргән Бикмораз авылыннан (хәзерге Буа районы) Татарстанның Әлмәт ягынан киткән нәсел әлеге жирлектә яшәвен дәвам итә.

Тәтеш ягы халкының бик ерак булса да, Әстерхан ягы белән тыгыз тарихи бәйләнеше бар. Тәтеш өязенә кәргән авыл кешеләреннән хәзерге көнгә кадәр “безнең Әстерхан ягында туганнарыбыз бар”, яисә “балачагымда Әстерханнан туганнар кайтып йөри иде”, дигән сүзләргә еш иштергә туры килә. Хәтта “Әти безне Әстерханга алып китмәде, ачылыктан монда да исән калдык”, дигән сүзләргә дә иштергә туры килә. Димәк, Әстерхан якларына барып чыгуның берничә дулкыны һәм сәбәбе булган. Шуңа ук Казан ханлыгы яулангандан соң әле руслар кулына кермәгән татар дәүләтенә – Хажитарханга сыенганнар, алга таба руслаштыру, чукундырудан качып та китүләр башланган. Әлбәттә, Идел елгасының югары агымындагы татарларның Әстерхан якларына күпләп килүенә сәбәбе – ул сәүдә белән бәйле. Белүбезчә, Әстерхан географик яктан сәүдә өчен бик уңайлы урында, Әстерхан аша Кытай, Һиндстан, Иран һ.б. илләрдән товар агылган. Бу шәһәр элек-электән Россиянең көнчыгыш һәм көньякта тышкы сәүдә арадашчысы булып торган. Моннан кала, кышкы сезонда вакытлы эшкә китүчеләр, балык тоту яисә Иделдә төрле авыр хезмәтләргә ялланып эшләүчеләр дә тора-бара тамак туйдыру өчен эшләү мөмкинлегенә зуррак, табигать шартлары белән дә уңайлырак булган Әстерхан жирлегендә төпләнеп калалар. Бу якка китүнең тагын бер сәбәбе – ул ачылык. Аннан репрессия мал-мөлкәтне тартып алган чорда бу якларга Казан тирәсендәге бик күп татар гаилә-гаилә булып күчеп китә. Әстерхан жирлегенә килеп урнашкан Югары Идел татарлары, нигездә, Әстерхан шәһәренең татар бистәсе – Тияктә яшәп калганнар. Килүчеләр арасында Пенза, Нижгар, Самара губернасы татарлары күп була. Казан губернасы, хәзерге Татарстан жирлегеннән дә Әстерхан якларына күчеп килүчеләр һәрвакытта да шактый булган.

Шунысы кызыклы, Әстерхан төбәгендә Казан арты татарларына караганда, тамырлары белән Тау ягынан булучылар күпчелекне тәшкил итә. Әстерхан шәһәренең метрика дәфтәрләрендәге язмалар бу хәлне раслый (Сәлахова 2016: 86–95). Мисал өчен, Тәтеш районына керә торган Коллар авылы (Кызыл Тау), Коштау, Табар Черкене, Бакырчы, Урта Бал-

тай, Түбән Балтай, Колгана, Буа районының Бәбки, Әхмәт, Ташкичү, Ка-
балан, Күзби һәм башка авылларның кешеләрен күрергә була, аларның
күбесе зур гаиләләре белән, туганнары белән Әстерханга килеп төпләнгән.
Әстерханның Татар бистәсендә яшәүчеләрне теркәгән 1744 елгы докумен-
тта да Тау ягыннан килгән гаиләләр булуы күренә, аларның килү сәбәбе
эшкә килү итеп күрсәтелгән. Мисал өчен, Бәке Йомралысы, Яңа Сала,
Әхмәт, Балтай, Алабирде, Келәш, Зөябаш һ.б. авыл кешеләре теркәлгән
(ГА АО: 1-34 кгз.).

Әстерханга Урта Идел регионыннан килгән кешеләрне бу регион хал-
кы ничек кабул иткән соң, аларның мөнәсәбәтләре ничек булган дигән со-
рауга болай җавап бирергә була. Әстерханда яшәүче татарлар Иделнең
югары агымыннан килгән кешеләрне үз жәмәгатьчелегенә бик җиңел ка-
бул итә, чөнки болар бөрбетен татар халкы. Гомумән, Әстерхан төбәгенә
башка жирләрдән килүчеләр, шул ук Кырым, Себер якларыннан да даим
күчеп килүчеләр булып торган, шуңа алар моңа гадәти күренешкә караган
кебек кенә карыйлар. Әмма Казан татарлары беренче вакытларда жирле
татарлар белән бик үк еш никахлашмаганнар, никахлар күбрәк үз арасын-
да булган, яисә килүчеләр үз кызларын жирле байларга кияүгә биргәннәр.
Бу инде яңа жирдә яраклашу, урнашуны жинеләйтү өчен эшләнгән.
Соңрак исә жирле халык белән килүчеләр арасында никахлар ешая, моны
Әстерхан шәһәренең метрика язмалары раслый. Килүчеләр, нигездә,
Әстерхан шәһәренең Татар бистәсендә төпләнгәннәр. Ә сату-алу, һөнәр-
челек белән түгел, ә жир эшкәртүче катлам – игенчеләр – Әстерхан ягын-
дагы авылларны сайлаганнар, андагы татар авылларында яшәп калганнар.

Урта Иделдән Әстерханга күченүнең зур сәбәбенең берсе – ул Урта
Идел буендагы ачлык, ә ачлык еллар, кызганычка каршы, шактый еш ка-
батланып торган. XIX йөзнең 70–90 елларында Әстерхан төбәгенә ачлык-
тан һәм эпидемиядән качып атаклы рухани, Коръәнне яттан белүче,
үләннәр белән дөвалаучы Исмәгыйль Искәндәрәв гаиләсе белән Яңа Бол-
гар авылына килеп төпләнә. Болгар авылының нигезләүчеләр, аның берен-
че яшәүчеләре Казан ягыннан чыккан кешеләр була, алар арасында чы-
гышлары белән Тәтеш ягыннан булган кешеләрнең күп булуы да билгеле.
Бу авылны нигезләүче һәм монда беренчеләрдән булып яшәп киткәннәр,
нигездә, XIX йөзнең 80–90 елларында туган кешеләр, аларның уртача
яшьләре 33 яшь була. Димәк Әстерхан жирлегенә килеп авыл оештырган
кешеләр көн күрү өчен килгән урта яшьләрдәге физик яктан нык кешеләр
булган. Шулар арасында Шәмәк авылыннан (Апас районы) Нәжметдинов
Габделхак, Мәжитов Хәлиулла, Тәтешнең үзеннән Хөсәенев Мөхәммәдьяр
(1905 елда туган), Әмиров Сираҗетдин шулай ук чыгышы белән Тәтеш
өязе авылыннан, Фәхреддинев Шәйдулла, Мөгарипова Мәрфуга, Бакиев
Гайнулла һ.б Тау ягыннан килеп төпләнгән кешеләр. Алар арасында шу-
лай ук Спас өязе авыллары кешеләре дә, Югары Иделнең башка төбәк-

Сәлахова Э.К. Тәтеш ягы татарларында миграцион күренешләр:
юнәлешләре, сәбәпләре һәм нәтижеләре...

ләреннән килгән кешеләр дә бар. Бу кешеләрнең зур күпчелеге алдан Әстерхан төбәгенең башка авылларында яшәгәннәр. Яңа Болгар авылы жирле Әстерхан татарлары авылы түгел, ул Югары Иделдән күчеп утырган кешеләр авылы, монда гомер итүчеләр үзләренең нәселләренең чыгышлары Югары Идел белән бәйләп икәннән белсәләр дә, аларның күбесе нәсел тамыры булган авылларының исемнәрен инде хәтерләмиләр.

1918 елда нигезләнган бу авылга ни өчен шундый исем сайланганы әлләни шаккаттырырга тиеш түгел кебек. Идел буенда яшәгән халыклар дәүләтләре туздырылса да, үз дәүләтләрен сагынганнар, аны хәтерләгәннәр. Күчеп китеп башка төбәкләрдә нигезләгән торакарына еш кына дәүләт исемен кушып аны мәңгеләштерергә тырышканнар. Шулай да, Әстерхан төбәгендә Урта Иделдән килгән татарлар нигезләгән, алар яшәгән башка авыллар, мәхәлләләр дә бар. Габделхак Мәжитов Комаровка авылында кишет тоткан, Сәлимжан Хәбибуллин Малявка авылында төпләнә (хәзер Волгоград өлкәсенә керә), аннан Әстерхан губернасының Тишково авылына күчкән, аннан инде якташлары нигезләгән Яңа Болгар авылына килеп гомер кичерә. Сиражетдин Әмиров та 1918 елда Тишково авылынан Яңа Болгарга күчкән. Казан ягынан күчкәннәр Майлы Күл, Каргалык, Кызан һ.б. авылларда гомер иткәннәр, аларның нәселләре хәзер дә әлеге җирдә дәвам итә (Сиражетдинов 2001: 7–18).

Тәтеш ягы халкының Әстерхан ягы җире белән тыгыз бәйләнештә булуы, күчеш өчен бу якларны сайлауның сәбәпләре арасында бары тик климатик шартлар, икътисадый уңайлык булу белән генә чикләнмәскә дә мөмкин. Күп очракта бу бәйләнеш тирәндәрәк тә булуы ихтимал. Ике татар дәүләте – Казан ханлыгы белән Хажитархан гасырлар дәвамында тыгыз бәйләнештә яшәгән. Казан ханлыгы чорында Хажитарханнан килеп Тау ягында төпләнүләр күп була, ихтимал, шул чордан булган халыкларның тарихи бәйләнешләре күчеш өчен бу юнәлешне сайлауга китерергә мөмкин.

Төрле төбәктә яшәүче татарларның бер-берсе белән бәйләнешен өйрәнү кызыклы нәтижеләргә китерә. Нәсел бәйләнешләрен, күчеш тарихларын өйрәнү җирле тарих һәм авыллар тарихын ачыклауның яңа мөмкинлекләрен ача.

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

ГА АО – Государственный архив Астраханской области. Ф. 394. Оп. 1. Д. 1021.

Гайнетдин Әхмәров: тарихи-документаль җыентык. Казан: Хәтер, 2000.

Мәрҗани Ш. Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989.

Рухи мирас. Эзләнүләр һәм табышлар. Казан, 2017. 4 нче чыгарылыш.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Ахметзянов М.И. Родословная Алиша // Ахметзянов М.И., Шарифуллина Ф.Л. Касимовские татары. Казань: Магариф, 2010. С. 11–14.

Әхмәтҗанов М.И. Татар шәҗәрәләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995.

Населенные пункты Республики Татарстан. Краткий справочник. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1997.

Салахова Э.К. Метрические книги как источник изучения татарской общины г. Астрахани (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Историческая этнология. 2016. Т.1, № 1. С. 86–95.

Сиражетдинов Ш.К. История села Новые Булгары. Астрахань, 2001.

Автор турында белешмә: Сәлахова Эльмира Кадим кызы – тарих фәннәре кандидаты, Татарстан республикасы халыкларының тарихи-мәдәни мирасы бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре, Татарстан республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты (420111, Батурин ур., 7А, Казан, Россия Федерациясе); ilsalah@mail.ru

Редакциягә керде 14.09.2021

Басылуға кабул ителде 22.11.2021

Басылды 29.11.2021

**MIGRATION PROCESSES AMONG TATARS
OF THE TETYUSHSKY KRAI:
DIRECTIONS, CAUSES AND RESULTS
(THE SECOND HALF OF THE 16TH – EARLY 20TH CENTURIES)**

E.K. Salakhova

*Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
ilsalah@mail.ru*

The presented article sets the tasks to consider the migration conditions and processes among the population of the Tetyushsky Krai, to identify the historical validity of their choice of a particular region for living, to determine the reasons that contribute to the movement of the population. The study of the history of the region in this perspective is being conducted for the first time.

In our opinion, this approach to the study of local history is relevant. Ancestral ties in Tatar society have always been strong and representatives of the same family living in different regions maintained close contact and, therefore, kinship ties considerably affected the migration direction.

In the course of our research, several directions of migration of the population of the Tetyushsky Territory were identified in different periods of history: after the fall of

Сәлахова Э.К. Тәтеш ягы татарларында миграцион күренешләр:
юнәлешләре, сәбәпләре һәм нәтижеләре...

the Bulgarian state and, subsequently, the Kazan Khanate. The migration of certain clans took place on the territory of the current Spassky district of the Republic of Tatarstan. This movement was quite understandable, since in the memory of the people it was perceived as a movement within their land, their state. It is known that the territory of Volga Bulgaria stretched both in the left and right banks of the Volga River. It should also be noted that natives of the Tetyushsky Region founded some villages in the Almetyevsk and Spassk districts of the Republic of Tatarstan. The lack of arable land contributed to the movement of the population to the Menzelinsk district of the Ufa Province, in search of better conditions for farming. The connection of the inhabitants of the Mountain side with the southern city of Astrakhan is primarily due to its convenient geographical location for trade relations, which has been a favorite occupation of the Tatars since the beginning of centuries. Also, the climatic conditions of the southern region saved many in the hunger years in the Volga region. Those who moved from the Middle Volga region, mostly came from the Mountainous side.

The study of the historical ties of the Tatars of different regions, migration processes and their directions provides new materials for researching the history of regions and settlements.

Keywords: Tetyush, migration, The Bulgarian State, Astrakhan Region, the Tatar people, hunger.

For citation: Salakhova E.K. Tәtеш yagy tatarlarynda migracion күренешләр: yүнәлешләре, сәбәпләре һәм нәтижеләре (XVI gasyrnyñ ikenche yartysy – XX gasyr bashy) [Migration processes among Tatars of the Tetyushsky krai: directions, causes and results (the second half of the 16th – early 20th centuries)]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2021, vol. 6, no. 2, pp. 290–301. <https://doi.org/10.22378/he.2021-6-2.290-301>

REFERENCES

Akhmetzyanov M.I. Rodoslovnaya Alisha [Alish's Genealogy]. Akhmetzyanov M.I., Sharifullina F.L. *Kasimovskie tatory*. Kazan, 2010, pp. 11–14. (In Russian)

Äkhmätjanov M.I. *Tatar shäjärläre* [Tatar Genealogical Trees]. Kazan: Tatar Book Publ., 1995. (In Tatar)

Naseleynnye punkty Respubliki Tatarstan. Kratkiy spravochnik [Settlements of the Republic of Tatarstan. A Brief Reference Guide]. Kazan: The Tatar Encyclopedia Institute of the Tatarstan Academy of Sciences, 1997. (In Russian)

Salakhova E.K. Metricheskie knigi kak istochnik izucheniya tatarskoy obshchiny g. Asterkhani (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv. [Metric Books as a Source of Studying the Tatar Community of Astrakhan (the second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2016, vol. 1, no. 1. (In Russian)

Sirazhetdinov Sh.K. *Istoriya sela Novye Bulgary* [History of the Village of New Bulgars]. Astrakhan, 2001. (In Russian)

About the author: Elmira K. Salakhova, Cand. Sc. (History), Senior Research Fellow of the Department of History and Cultural Heritage of the Republic of Tatarstan Peoples, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); ilsalah@mail.ru

*Received September 14, 2021 Accepted for publication November 22, 2021
Published November 29, 2021*

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ У ТАТАР ТЕТЮШСКОГО КРАЯ: НАПРАВЛЕНИЯ, ПРИЧИНЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVI – НАЧАЛО XX ВВ.)

Э.К. Салахова

*Институт истории им. Ш.Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
ilsalah@mail.ru*

В статье представлен анализ миграционных процессов среди населения Тетюшского края, выявлена историческая обоснованность их выбора региона проживания, определены причины, способствующие передвижению. Исследование истории региона в таком ракурсе осуществляется впервые. По нашему мнению, такой подход к изучению местной истории является актуальным. Это объясняется тем, что родовые связи в татарском обществе всегда были крепкими, а представители одного рода, проживавшие в разных регионах, поддерживали плотные связи друг с другом, поэтому они оказывали существенное влияние на миграцию.

В ходе исследования было выявлено несколько направлений миграции населения Тетюшского края в разные периоды истории: после падения Булгарского государства и, в последующем Казанского ханства. Миграция отдельных родов происходила на территорию нынешнего Спасского района Республики Татарстан. Это перемещение воспринималось как переезд в пределах своей земли, своего государства. Известно, что территория Волжской Булгарии простирались как на левом, так и на правом берегу реки Волга. Выходцами из Тетюшского края были основаны некоторые деревни в Альметьевском, Спасском районах Республики Татарстан. Нехватка пахотной земли способствовала передвижению населения в Мензелинский уезд Уфимской губернии в поисках лучших условий для ведения сельского хозяйства. Связь жителей Горной стороны с южным городом Астраханью объясняется его удобным географическим расположением для торговых операций. Климатические условия южного региона помогли выжить местным татарам в голодные годы в послереволюционном Поволжье. Переехавшие сюда из Среднего Поволжья были преимущественно выходцами из Горной стороны.

Изучение исторических связей татар разных регионов, миграционных процессов и их направлений дают новые материалы для исследования истории регионов и населенных пунктов.

*Сәлахова Э.К. Тәтеш ягы татарларында миграцион күренешләр:
юнәлешләр, сәбәпләр һәм нәтижәләр...*

Ключевые слова: Тетюши, миграция, Булгарское государство, Астраханский край, татарский народ, голод

Для цитирования: Салахова Э.К. Тәтеш ягы татарларында миграцион күренешләр: юнәлешләр, сәбәпләр һәм нәтижәләр (XVI гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы) // Историческая этнология. 2021. Т. 6, № 2. С. 290–301. <https://doi.org/10.22378/he.2021-6-2.290-301>

Сведения об авторе: Салахова Эльмира Кадимовна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела историко-культурного наследия народов РТ Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); ilsalah@mail.ru

Поступила 14.09.2021

Принята к публикации 22.11.2021

Опубликована 29.11.2021